

Religieuze participatie en geloof van immigranten in Nederland

Nieuwe toetsingen van oude theorieën

Frank van Tubergen¹

Summary

Religious participation and belief among immigrants in the Netherlands: new tests of old theories

Surprisingly little research has been done on religious participation and belief among immigrants in the Netherlands. In this paper, we use well-known theories within the sociology of religion and migration studies to derive hypotheses on immigrants' religion. We make use of the SPVA-1998, a specific immigration survey that contains information on 3.950 first generation immigrants from Turkey, Morocco, Surinam, and the Dutch Antilles. Our analyses show that religious participation and belief increases with age at migration, period of residence, and wishes to return. We also found important effects of country of origin, Dutch language proficiency, the presence of immigrants in the neighbourhood, gender and family-composition. The implications of these and other findings for theories in the sociology of religion and migration studies are discussed.

1. Achtergrond

Waarom zijn sommige immigranten in Nederland gelovig, terwijl andere er seculiere opvattingen op nahouden? En waarom bezoeken sommige immigranten regelmatig religieuze bijeenkomsten, terwijl andere dat in mindere mate doen? Het is opvallend dat deze vragen naar de 'religiositeit' van immigranten in Nederland niet of nauwelijks zijn gesteld binnen twee onderzoekstradities waarin men deze zou verwachten.

In de eerste onderzoekstraditie, die van de godsdienstsociologie, is de aandacht in het verleden met name uitgegaan naar de religiositeit van de autochtone bevolking, en dan in het bijzonder naar de oorzaken van de verzuiling en ontzuiling van de drie grote christelijke denominaties in Nederland: katholieken, Nederlands-hervormden en gereformeerden (Becker & Vink, 1994; Dekker, De Hart & Peters, 1998; Kruijt, 1933; Te Grotenhuis, 1998). Uitzonderingen binnen deze traditie vormen enkele beschrijvende publicaties over religiositeit van immigranten

(Becker, De Hart & Mens, 1997; Becker & De Wit, 2000). In een geheel andere traditie, die van de migratiesociologie, is evenmin veel aandacht besteed aan religiositeit van immigranten. De nadruk in de migratieliteratuur ligt op onderzoek naar sociaal-structurele aspecten van de integratie van immigranten (Dagevos, Odé & Pels, 1999), zoals het behaalde opleidingsniveau en de positie op de arbeidsmarkt (Tesser, Merens & Van Praag, 1999). Hoewel in de migratiesociologie ook studies zijn verricht naar sociaal-culturele vormen van integratie, zoals etnische identiteit (Verkuyten, 1999) en vaardigheid en gebruik van de Nederlandse taal (Van Tubergen & Kalmijn, 2002), is de rol van religie niet aandachtig bestudeerd. Eenzelfde omissie binnen het migratieonderzoek is overigens ook in het buitenland geconstateerd (Ebaugh & Chafetz, 2000; Yang & Ebaugh, 2001). Uitzonderingen in Nederland betreffen kleinschalige studies onder allochtone jongeren in Rotterdam (Phalet, Van Lotringen & Entzinger, 2000) en onder mannelijke islamitische immigranten in enkele steden (Kemper, 1996). Ook zijn er studies verricht naar de institutionalisering van de islam (Rath, Penninx, Groenendijk & Meijer, 1996). Het ontbreekt in Nederland evenwel aan theoretisch gestuurd grootschalig onderzoek naar de religiositeit van immigranten.

Om verschillende redenen is dergelijk onderzoek van belang. Om te beginnen vormt het een uitdaging voor de godsdienstsociologie, en wel op tweeërlei wijze. Ten eerste worden theorieën die binnen deze traditie zijn geopperd ter verklaring van religiositeit onder autochtonen geconfronteerd met toetsingen voor de allochtone bevolking. Dit brengt met zich mee dat uit oude theorieën nieuwe voorspellingen kunnen worden geformuleerd over de invloed van migratiespecifieke factoren, zoals het land van herkomst, de leeftijd van migratie naar Nederland, en de beheersing van de Nederlandse taal. Zijn dergelijke factoren van belang ter verklaring van religiositeit van immigranten, en komen ze overeen met de theorieën uit de godsdienstsociologie? Dat is de eerste vraag die centraal staat in dit artikel.

Ten tweede is het een uitdaging omdat een studie naar de religiositeit van immigranten ook een geloofsrichting omvat die niet frequent is onderzocht in de godsdienstsociologie: de islam, de godsdienst aangehangen door een overgrote meerderheid van de Turkse en Marokkaanse bevolking in Nederland (Becker & De Wit, 2000). Naar schatting telde Nederland in 1998 ongeveer 700.000 moslims, en prognoses wijzen uit dat de islam in Nederland in het jaar 2010 na de katholieke kerk de meeste aanhangers telt (Becker & De Wit, 2000). In tegenstelling tot de geobserveerde secularisering binnen de christelijke denominaties, blijft de geloofsafval binnen de islam aanzienlijk beperkt. Krijgen aloude theorieën aangewend ter verklaring van religiositeit onder christelijke denominaties te maken met empirische tegenspraken als ze worden toegepast ter verklaring van religiositeit onder aanhangers van de islam? Ook die vraag staat centraal in dit artikel.

De studie van religiositeit onder immigranten vormt, zoals gezegd, tevens een uitdaging voor de migratiesociologie. Een bekende theorie binnen deze traditie luidt dat met de duur van het verblijf in het bestemmingsland, immigranten meer geïntegreerd raken (Gordon, 1964). Deze assimilatietheorie is, met wisselend succes, aangewend ter verklaring van verschillende vormen van integratie, zoals de positie van migranten op de arbeidsmarkt (Chiswick, 1978) en beheersing van de bestemmingstaal (Veltman, 1983). De theorie doet tevens uitspraken over

culturele integratie, wat betekent dat nieuwe toetsingen kunnen worden gedaan met betrekking tot religiositeit. De derde vraag die wordt gesteld in dit artikel luidt derhalve: houden deze en andere theorieën over de sociaal-culturele integratie van immigranten in het algemeen stand als ze getoetst worden met gegevens over religiositeit?

In dit artikel zullen de theorieën uit de godsdienstsociologie en migratieliteratuur worden getoetst door ze te laten gaan over drie aspecten van religiositeit. De eerste dimensie betreft *religieuze zelftoekenning*, de vraag of men zichzelf rekent tot een bepaalde godsdienst, kerkgenootschap of religie. Uit eerder onderzoek onder Turkse en Marokkaanse migranten in Nederland is gebleken dat meer dan 95 procent zich tot de islam rekent (Becker & De Wit, 2000; Dagevos, 2001). Om die reden onderzoeken we tevens een ander aspect van religie, dat meer variatie toelaat in de sterkte van het geloof. Het betreft *geloofsopvattingen*, zoals de houding ten opzichte van gemengde huwelijken van de eigen kinderen en de opvattingen over secularisering in Nederland. Het derde aspect van religie dat centraal staat in dit onderzoek is *religieuze participatie*, de mate waarin men gebedsruimtes bezoekt. Door te kijken naar verschillende aspecten van religiositeit worden hypothesen strenger getoetst.

We maken gebruik van gegevens uit de SPVA 1998. Dit is een landelijke, grootschalige enquête gehouden onder Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen in Nederland (Martens, 1999). Het bijzondere van de survey is dat ze speciaal ontworpen is voor deze migrantenpopulaties. Dit houdt onder meer in dat de survey is vertaald, dat migranten zijn oververtegenwoordigd, en dat uitvoerig vragen zijn gesteld over belangrijke aspecten van migranten en hun migratieproces. De analyses in deze studie hebben betrekking op de eerste generatie migranten: zij die na hun vijfde jaar in Nederland zijn komen wonen.

2. Theorie en hypothesen

In deze paragraaf leiden we uit bekende theorieën van de godsdienstsociologie en de migratieliteratuur hypothesen af over de religiositeit van immigranten. We hebben gekozen voor de algemene integratietheorie, een belangrijke theorie uit de godsdienstsociologie, en de assimilatietheorie en gelegenheidstheorie, bekende theorieën uit de migratieliteratuur. Het is niet ons doel in dit artikel de reikwijdte en onderlinge samenhang van deze theorieën te bespreken.² Wel beogen we door nieuwe hypothesen af te leiden, de aloude theorieën met nieuwe toetsingen te confronteren.

2.1 Godsdienstsociologie: algemene integratietheorie

Een veelgebruikte theorie ter verklaring van geloof en religieuze participatie in de godsdienstsociologie is Mertons (1938) generalisatie van Durkheims (1897) integratietheorie. Volgens Durkheim bestaat een samenleving uit intermediaire groeperingen, zoals gezinnen, scholen en kerken, die bepaalde normen voorschrijven over zelfmoord. Met ambtelijk-statistische gegevens liet Durkheim zien dat hechtere integratie in intermediaire groeperingen resulteerde in een

afnemende kans op zelfmoord. Durkheim veronderstelde dat de meeste intermediaire groepen zelfmoord afkeuren, en dat mensen deze norm sterker naleven naarmate ze sterker verbonden zijn met die groepen. Ter ondersteuning van deze gedachte toonde Durkheim aan dat in groepen waarin zelfmoord onder bepaalde omstandigheden wordt goedgekeurd, zoals het leger, de kans op zelfmoord evenredig toeneemt met de mate van integratie in die groep.

In later werk heeft Merton (1938) Durkheims integratietheorie veralgemeniseerd door te stellen dat groepen niet alleen normen hebben over zelfmoord, maar ook over andere vormen van gedrag (Ultee, Arts & Flap, 1996). Volgens Mertons algemene integratietheorie leidt hechtere integratie in om het even welke intermediaire groeperingen tot sterkere naleving van om het even welke norm van die groepering. Met succes is deze theorie later toegepast op uiteenlopende terreinen als stemgedrag (Lazarsfeld, Berelson & Gaudet, 1944), criminaliteit (Hirschi, 1969) en beloningsverschillen (Hermkens, 1983).

Meer recent heeft de algemene integratietheorie ingang gevonden in de godsdienstsociologie. Een belangrijke bijkomende veronderstelling luidt dat intermediaire groeperingen, zoals gezinnen, buurten en scholen, in meer of mindere mate religieus getint zijn, en derhalve in meer of mindere mate aanzetten tot religieuze participatie en het ondersteunen van geloofsvattingen. Te Grotenhuis, Peters en Scheepers (1998) stellen bijvoorbeeld dat in gezinnen waarin de ouders van verschillende kerkelijke gezindte zijn, minder sterk de norm wordt voorgeschreven om gelovig te zijn en de kerk te bezoeken dan in gezinnen met kerkelijk homogame ouders. Derhalve voorspellen zij dat kinderen van kerkelijk gemengde ouders minder vaak de kerk zullen bezoeken dan kinderen van ouders met dezelfde kerkelijke gezindte. Op een soortgelijke manier voorspellen zij dat samenwonen met een onkerkelijke partner de binding met de kerk doet afnemen. Verder verwachten zij dat het aandeel onkerkelijken in de provincie waarin men woont, de integratie in de religieuze gemeenschap doet afnemen. Overeenkomstig hun hypothesen laten hun analyses zien dat de kans op afnemende kerkgang en kerkverlating inderdaad groter is bij kinderen uit kerkelijk gemengde gezinnen, mensen die met een onkerkelijke partner samenwonen en mensen die in een sterk onkerkelijke provincie wonen. Deze en andere hypothesen uit de algemene integratietheorie zijn ook getoetst in De Graaf, Need en Ultee (2000), Need en De Graaf (1994) en Te Grotenhuis, De Graaf en Peters (1997).

Met de algemene integratietheorie kan, om te beginnen, voorspeld worden dat de religiositeit van immigranten afhangt van het land waar zij vandaan komen. De religieuze context van een land bepaalt voor een groot deel de religieuze socialisatie die mensen hebben genoten; in de eerste plaats door hun ouders, maar ook door school, vrienden en kennissen (Kelley & De Graaf, 1997). Voor immigranten is de religieuze context van het herkomstland ook bepalend voor de religieuze compositie van de eigen groep in Nederland. Migranten uit sterk religieuze landen zullen ook hier beïnvloed worden door familieleden en groepsgenoten met een sterk religieuze inslag. Uittreden uit kerk of moskee zal voor hen minder eenvoudig zijn dan voor migranten uit meer seculiere landen.

De vier herkomstlanden die hier worden onderzocht, Turkije, Marokko, Suriname en de Nederlandse Antillen verschillen naar religiositeit. In zowel Turkije als Marokko vormt de islam de grootste religie, aangehangen door ongeveer 99 procent van de bevolking (zie [334](http://www.adhe-</p></div><div data-bbox=)

rents.com/adhloc voor overzicht van bronnen). In Suriname en de Nederlandse Antillen is de religiositeit van de bevolking iets geringer: rond de 90 tot 95 procent rekent zichzelf tot een religie. De Nederlandse Antillen zijn overwegend katholiek (76-82 procent van de bevolking) en in mindere mate protestant (8 procent). In Suriname zijn vier verschillende religies in ongeveer even sterke mate aanwezig: hindoeïsme (30 procent), islam (20 procent), katholicisme (20 procent), en protestantisme (25 procent). Op grond van dit beeld nemen we aan dat Turken en Marokkanen een meer religieuze opvoeding hebben genoten dan Surinamers en Antillianen. We nemen verder aan dat de religiositeit van de migranten die uit die landen naar Nederland zijn gekomen, niet sterk afwijkt van die van de mensen die achterbleven. Turken en Marokkanen maken derhalve ook deel uit van een meer religieuze groep dan Surinamers en Antillianen. Aldus voorspellen we dat immigranten uit Turkije en Marokko meer gelovig zijn en vaker religieuze bijeenkomsten bijwonen dan Surinamers en Antillianen (hypothese 1).

Een andere belangrijke factor die van invloed kan zijn op religiositeit, is de leeftijd waarop men naar Nederland is geëmigreerd. Aangezien de bevolking in Nederland veel sterker is geseculariseerd dan de inwoners van Turkije, Marokko, Suriname en de Antillen, komt migratie op latere leeftijd neer op sterker geloof en meer religieuze participatie. Immers, hoe langer men heeft gewoond in een religieus land, des te meer men zal zijn gevormd door de religieuze waarden en praktijken van dat land. Kortom, met de integratietheorie wordt voorspeld dat de leeftijd op moment van migratie een positieve invloed heeft op religiositeit en religieuze participatie (hypothese 2).

In aansluiting op de vorige hypothese stelt de algemene integratietheorie dat religiositeit van immigranten afneemt met de verblijfsduur in Nederland. Het is immers aannemelijk dat integratie in de overwegend seculiere Nederlandse samenleving toeneemt met de verblijfsduur. Door blootstelling aan Nederlandse media, het ontstaan van vriendschappen met autochtonen en participatie in Nederlandse verenigingen zullen migranten geleidelijk aan de normen en waarden van de Nederlandse samenleving overnemen. Derhalve voorspelt de algemene integratietheorie dat naarmate immigranten langer in Nederland verblijven, zij minder gelovig worden en minder vaak naar godsdienstige bijeenkomsten gaan (hypothese 3). Onderzoek in de minder seculiere Verenigde Staten leverde overigens gemengde resultaten op voor deze hypothese. Legge (1997) liet zien dat joodse migranten met de duur van hun verblijf steeds minder religieus waren, blijkend uit het in steeds sterkere mate toestaan van gemengde huwelijken van de kinderen. Hurh en Kim (1990) vonden echter onder Koreaanse immigranten geen invloed van verblijfsduur op kerklidmaatschap en kerkbezoek.

De beheersing van de Nederlandse taal kan eveneens een bepalende factor zijn voor de mate van integratie in de Nederlandse samenleving. Migrantengroepen die het Nederlands onvoldoende machtig zijn, hebben minder vaak contact met autochtonen (Dagevos 2001), en zullen over het algemeen minder vaak Nederlandse media volgen en minder vaak in Nederlandse verenigingen participeren. De seculiere opvattingen die in veel intermediaire groeperingen in Nederland gelden, zullen immigranten die de Nederlandse taal niet goed beheersen minder snel bereiken. Op grond hiervan voorspellen we met de integratietheorie dat naarmate immigranten beter de Nederlandse taal beheersen, zij minder gelovig zijn en minder religieuze bijeenkomsten bezoeken (hypothese 4).

Een andere factor die een rol kan spelen in de religiositeit van migranten, is het behaalde opleidingsniveau. In de godsdienstsociologie is veelvuldig gevonden dat een hogere opleiding de kans op kerkverlating vergroot en de sterkte van geloofsopvattingen vermindert (Te Grotenhuis 1998). Die bevinding wordt meestal opgevat als een bevestiging voor de moderniseringstheorie, die stelt dat de rationalisering van het wereldbeeld op gespannen voet staat met de wereldbeelden van religies (De Graaf, Need & Ultee, 2001). In dit artikel brengen we het opleidingsniveau echter in verband met de integratie in de Nederlandse samenleving. We nemen aan dat hoger opgeleide migranten meer geïntegreerd zijn in de Nederlandse samenleving dan lager opgeleide migranten. Hoger opgeleide migranten hebben vaker contact met autochtonen dan laagopgeleiden (Dagevos, 2001), en we achten het aannemelijk dat hoger opgeleiden ook meer in Nederlandse verenigingen participeren en meer de Nederlandse media volgen dan lager opgeleide migranten. Kortom, met de integratietheorie voorspellen we een negatieve invloed van opleidingsniveau op de sterkte van het geloof en de mate van religieuze participatie (hypothese 5).

Met de integratietheorie kan aannemelijk worden gemaakt dat ook de buurt waarin men woont van invloed is op religiositeit van immigranten. Het is bekend dat in Nederland sprake is van een duidelijke concentratie van immigranten in bepaalde steden en buurten (Tesser e.a., 1995). Concentratie van migrantengroepen kan, volgens de integratietheorie, continuïteit geven aan de normen en waarden van het herkomstland, en, vice versa, de integratie in de Nederlandse samenleving belemmeren. Deze assumpties leiden tot de voorspelling dat naarmate immigranten in een buurt wonen met meer mensen van hun eigen groep, zij meer religieus zijn en vaker religieuze bijeenkomsten bezoeken (hypothese 6).

Ook het gezinsverband kan de mate van integratie in de Nederlandse samenleving bepalen. Sommige immigranten wonen samen met een partner die is geboren in hetzelfde herkomstland, andere wonen samen met een partner die in een ander land is geboren. We veronderstellen dat immigranten die samenwonen met een partner geboren in het hetzelfde herkomstland, hechter zijn geïntegreerd in dat land dan immigranten die samenwonen met een partner uit een ander land. Samenwonen met iemand uit de eigen etnische groep sluit mensen in bepaalde mate af van de Nederlandse samenleving. Migrantengroepen kunnen dan immers vaker hun moedertaal spreken, makkelijker media volgen over hun herkomstland, en aansluiting zoeken bij de niet-autochtone vriendenkring van de partner. Op basis hiervan voorspellen we met de integratietheorie dat gemengde stellen minder gelovig zijn en minder godsdienstige bijeenkomsten bijwonen dan stellen die geboren zijn in hetzelfde land van herkomst (hypothese 7).

We zullen ook onderzoeken in hoeverre de wens om terug te keren naar het moederland van invloed is op geloof en religieuze participatie. We veronderstellen dat migranten die hecht in de Nederlandse samenleving zijn geïntegreerd, minder geneigd zijn terug te keren. Sterke terugkeerwensen duiden op geringere integratie in intermediaire groeperingen in de Nederlandse samenleving, en derhalve ook op geringere naleving van de seculiere Nederlandse opvattingen. Dit leidt tot de voorspelling dat naarmate mensen meer aangeven terug te willen keren naar hun moederland, zij meer gelovig zijn en vaker godsdienstige bijeenkomsten bijwonen (hypothese 8).

Een laatste toetsing van de integratietheorie betreft de verschillen in religieuze participatie tussen mannen en vrouwen. Uit de literatuur van de godsdienstsociologie kan men opmaken dat over het algemeen vrouwen religieuzer zijn dan mannen, zowel wat betreft religieuze zelftoekenning als religieuze participatie (De Vaus & McAllister, 1987). Die bevinding is gebaseerd op onderzoek onder autochtone populaties met christelijke geloofsrichtingen.

Met betrekking tot islamitische gemeenschappen kunnen andere voorspellingen worden gedaan. Zowel mannen als vrouwen moeten volgens de Koran deelnemen aan de verplichtingen van de Vijf Zuilen (Breuilly, O'Brien & Palmer, 1997; Horrie & Chippindale, 1990). Naast de aanvaarding van het islamitisch geloof (*sjahada*), bestaat dit uit: elke dag vijf maal bidden (*salaat*); een belasting ten behoeve van de islamitische armen (*zakaat*); de hele maand Ramadan vasten (*saum*); en een pelgrimstocht naar de Ka'bah en andere heilige plaatsen in Mekka (*haddj*). Echter, in het islamitisch recht (*sjari'a*), dat is gebaseerd op de Koran, de daden en uitspraken van de profeet (*hadieth*) en de schriftgeleerden (*ulama*), staat dat het gemeenschappelijk gebed op vrijdag in de moskee alleen voor mannen verplicht is, maar niet voor vrouwen. Vrouwen mogen bovendien niet het gebed leiden en mogen gedurende de menstruatieperiode niet de moskee bezoeken. In overeenstemming met deze gedragsvoorschriften is binnen islamitische gemeenschappen in Turkije en Marokko het bezoek van vrouwen aan de moskee minder gebruikelijk dan het bezoek van mannen aan de moskee (Abdus Sattar, 1993). We nemen aan dat migranten hun religieuze waarden en praktijken meenemen naar Nederland. Met de integratietheorie kan derhalve worden voorspeld dat mannelijke migranten uit overwegend islamitische samenlevingen (Turkije en Marokko) vaker godsdienstige bijeenkomsten bijwonen dan hun vrouwelijke groepsgenoten (hypothese 9).

2.2 Migratiesociologie: assimilatietheorie en gelegenheidstheorie

Veruit het bekendste idee in de migratieliteratuur is de assimilatietheorie (Hirschman, Kasinitz & DeWind, 1999), de gedachte dat met de duur van het verblijf en met opeenvolgende generaties, immigranten en hun nakomelingen geleidelijk aan assimileren in de ontvangende samenleving. De theorie stelt tevens dat naarmate immigranten op jongere leeftijd arriveren in het bestemmingsland, zij hechter zullen integreren in dat land. De theorie werd opgesteld door de socioloog Park (Park & Burgess, 1921) in de jaren 1920 ter verklaring van de integratie van Europese immigranten in de Verenigde Staten. In later werk heeft Gordon (1964) de theorie verder gebracht door verschillende dimensies van integratie aan te geven. Volgens Gordon omvat assimilatie onder andere hechtere sociale integratie (zoals toenemende gemengde huwelijken), meer ruimtelijke integratie (waaronder afnemende segregatie valt) en sterkere culturele integratie (zoals afnemend etnisch taalgebruik en afnemende identificatie met de religie van het herkomstland).

Hoewel de assimilatietheorie aan kritiek onderhevig is (Hirschman, Kasinitz & DeWind, 1999), lijken de bevindingen met betrekking tot diverse aspecten van integratie haar meestal te bevestigen. In een bespreking van de literatuur over gemengde huwelijken, laat Kalmijn (1998) zien dat het aantal huwelijken tussen verschillende immigrantengroepen toeneemt met opeen-

volgende generaties. Een consistente bevinding in het onderzoek naar de beheersing van de bestemmingstaal, is dat deze afneemt met de leeftijd van migratie (Stevens, 1999), toeneemt met de verblijfsduur in de ontvangende samenleving (Chiswick & Miller, 2001) en toeneemt met opeenvolgende generaties (Veltman, 1983). In de literatuur over de economische positie van immigranten komen soortgelijke bevestigingen van de assimilatietheorie naar voren. Immers, uit onderzoek blijkt dat de positie van immigranten op de arbeidsmarkt verbetert met hun verblijfsduur in het ontvangende land (Chiswick, 1978) en dat de kinderen en kleinkinderen van immigranten meer economisch succes hebben dan hun ouders (Neidert & Farley, 1985).

In dit artikel passen we de assimilatietheorie toe op religiositeit. We verwachten, ten eerste, dat naarmate migranten op latere leeftijd naar Nederland komen, zij meer religieus zijn en vaker religieuze bijeenkomsten bezoeken. Deze voorspelling komt overeen met hypothese 2, die werd afgeleid uit de integratietheorie. We voorspellen, ten tweede, dat naarmate immigranten langer in Nederland verblijven, ze minder religieus zijn en minder religieuze bijeenkomsten bijwonen. Deze voorspelling is gelijk aan hypothese 3, eveneens afkomstig uit de integratietheorie.

Een andere theorie die ingang heeft gevonden in het migratieonderzoek, is de structurele gelegenheidstheorie. Deze theorie werd ontwikkeld door Blau (1977, 1994; Blau & Schwartz, 1984), en heeft als uitgangspunt dat mensen een voorkeur hebben voor omgang met groepsgenoten en hun eigen culturele gewoonten willen behouden. De theorie stelt vervolgens dat de mogelijkheden tot de omgang met groepsgenoten en het behoud van de culturele gewoonten niet voor alle mensen gelijk zijn. Structurele factoren, zoals groeps grootte en geografische segregatie, beperken de handelingsmogelijkheden. Met succes werd de theorie aangewend ter verklaring van gemengde huwelijken, en zelfs voor misdaden begaan door leden van de ene groep tegen die van een andere groep. Overeenkomstig dit idee heeft voorgaand onderzoek uitgewezen dat naarmate de groep waartoe men behoort groter en meer ruimtelijk is gescheiden van andere groepen, leden van die groep een kleinere kans hebben buiten de groep te trouwen (Blau, Blum & Schwartz, 1982) en een kleinere kans hebben slachtoffer te worden van misdaden begaan door leden van andere groeperingen (Sampson, 1984).

De gelegenheidstheorie is toegepast op twee verschillende terreinen in de migratiesociologie. Evans (1988) en Stevens (1992) pasten de theorie toe op de mate waarin immigranten de moedertaal gebruiken. Zij veronderstelden dat gelegenheden ook van invloed zijn op de taal waarin men met anderen communiceert. Migrantengroepen die behoren tot grote en ruimtelijk geconcentreerde groepen kunnen vaker hun eigen taal op straat, in winkels en op hun werk gebruiken. Deze en andere hypothesen werden bevestigd in het onderzoek van Stevens (1992) en Van Tubergen en Kalmijn (2002). De gelegenheidstheorie werd ook via een andere weg in het migratieonderzoek geïntroduceerd. Portes en Bach (1985) opperden het idee dat structurele kenmerken van immigrantengroepen van invloed zijn op de mogelijkheid om een 'etnische enclave' te vormen, waarin migranten elkaar banen verschaffen en elkaar financieel ondersteunen. Grote en meer geconcentreerde groepen zouden eerder zulke enclaves kunnen vormen, en derhalve meer economisch succes boeken dan kleinere groepen die meer gespreid zijn. Deze gelegenheidshypothese is nadien frequent onderzocht, met bevindingen die wisselend voor en

tegen de theorie spreken (Portes & Manning, 1986; Sanders & Nee, 1987; Zhou & Logan, 1989).

In dit artikel passen we de gelegenheidstheorie toe op de gedragsmatige kant van religiositeit, aangezien geloof en geloofsopvattingen niet aan structurele gelegenheden onderhevig zijn. Met de theorie kan, om te beginnen, een concurrerende hypothese worden opgesteld voor de integratietheorie en de assimilatiegedachte. We nemen aan dat migranten vasthouden aan hun religieuze voorkeuren, maar dat het hen soms ontbreekt aan mogelijkheden om deze voorkeuren te realiseren. In eerder onderzoek is geopperd dat het voor migranten even duurt alvorens zij geschikte gebedsruimtes hebben gevonden (Bibby, 1997; Welch & Batzell, 1984; Wuthnow & Christiano, 1990). Men verliest het contact met de oude, vertrouwde religieuze gemeenschap en men zal opnieuw aansluiting moeten vinden bij een kerk of moskee. Migratie van een land naar een ander land is bovendien een ingrijpend proces en voor veel migranten zal het zoeken naar een geschikte religieuze gemeenschap waarschijnlijk niet de eerste prioriteit hebben. Verder is het aantal geschikte gebedsruimtes voor migranten gering, gezien de verschillen in taal en orthodoxie, niet alleen tussen herkomstgroepen, maar ook binnen dezelfde groep (Kemper, 1996). Het vinden van een geschikte kerk of moskee zal voor velen lastig zijn en tijd kosten. Met de gelegenheidstheorie voorspellen we derhalve dat met de duur van het verblijf in Nederland, migranten vaker naar gebedsruimtes gaan (hypothese 3*alt*).

Er is in dit verband nog een andere hypothese die logisch volgt uit de gelegenheidstheorie. Als migranten opnieuw aansluiting moeten vinden bij een religieuze gemeenschap, dan betekent dat dat de compositie van de woonomgeving een belangrijke rol speelt. Geografische concentratie van de eigen groep biedt immers de mogelijkheid voor immigranten om hun religie te praktiseren, daar kerken en moskeeën voldoende draagvlak moeten hebben om gebouwd te worden. Sterkere segregatie gaat derhalve samen met sterkere mate van religieuze participatie. Aldus voorspellen we dat naarmate het aandeel van de eigen groep in de woonomgeving groter is, migranten vaker religieuze bijeenkomsten bijwonen. Deze voorspelling zit vervat in hypothese 6, die langs een andere weg is afgeleid uit de algemene integratietheorie.

3. Data en operationalisering

De data van de analyses zijn afkomstig van de in 1998 gehouden survey Sociaal-economische Positie en Voorzieningsgebruik van Allochtonen en Autochtonen in Nederland (SPVA). De SPVA is een grootschalige, cross-sectionele enquête gehouden onder vier grote groepen immigranten: Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen/Arubanen. De survey werd voor het eerst gehouden in 1988, en is vervolgens herhaald in 1991, 1994 en 1998. In de laatste survey werden respondenten voor het eerst uitvoerig ondervraagd over religieuze zelftoekenning, geloofsopvattingen en religieuze participatie. De SPVA is een huishoudenssurvey. Dat wil zeggen dat meerdere leden van het huishouden worden ondervraagd. Toch is informatie over religie alleen bekend van de hoofden van huishoudens, aangezien bij de andere leden van het huishouden een verkorte vragenlijst werd afgenomen waarin niet is gevraagd naar religie en andere

sociaal-culturele kenmerken. De analyses in dit artikel hebben betrekking op eerstegeneratie-immigranten, dat wil zeggen: zij die minimaal één ouder hebben die in het buitenland is geboren, en die na hun vijfde levensjaar in Nederland zijn komen wonen. Vanwege het geringe aantal respondenten is het met de SPVA niet goed mogelijk de tweede generatie te onderzoeken.

3.1 Afhankelijke variabelen

In de analyses onderscheiden we drie afhankelijke variabelen die ieder een bepaald aspect van religiositeit indiceren.³ Ten eerste betreft dat de religieuze zelftoekenning. Aan respondenten is gevraagd of ze zichzelf tot een bepaalde godsdienst, kerkgenootschap of religie rekenen. De antwoordcategorieën zijn (1) ja en (0) nee. De tweede afhankelijke variabele is geloofsopvatting. Deze variabele is een geconstrueerde schaal gemaakt op grond van de antwoorden op vier vragen. Respondenten hebben op een 5-puntschaal aangeven in hoeverre ze het eens waren met de volgende uitspraken:

- ‘Het is jammer dat in het dagelijks leven in Nederland religie steeds minder belangrijk wordt’.
- ‘Het is vervelend wanneer je dochter wil trouwen met iemand van een andere religie’.
- ‘Het is vervelend wanneer je zoon wil trouwen met iemand van een andere religie’.
- ‘Kinderen moeten naar een school gaan die aansluit bij de religie van hun ouders’.

Factoranalyse wijst uit dat de items één dimensie vormen. De antwoorden op de stellingen zijn opgeteld en gedeeld door vier. De geconstrueerde schaal is betrouwbaar (Cronbachs alfa bedraagt 0,74).

De derde afhankelijke variabele betreft religieuze participatie. Aan respondenten is gevraagd hoe vaak zij ongeveer naar een godsdienstige bijeenkomst gaan. Het gaat daarbij bijvoorbeeld om een kerkdienst, bezoek van moskee, een religieuze viering of gebedsdienst. De antwoordcategorieën zijn: (1) nooit, (2) enkele keren per jaar, (3) enkele keren per maand en (4) 1 keer per week of vaker. Deze variabele wordt als zodanig als een intervalvariabele opgenomen in de analyses.

In tabel 1 staat beschreven hoe de vier immigrantengroepen scoren op de drie afhankelijke variabelen. Te zien valt dat de religieuze zelftoekenning onder Turken en Marokkanen aanzienlijk hoger is dan onder Antillianen en Surinamers. Een interessante observatie is voorts dat Surinaamse en vooral Antilliaanse vrouwen zich vaker tot een geloof rekenen dan hun mannelijke groepsgenoten. Dergelijke verschillen zijn nauwelijks waarneembaar bij Turken en Marokkanen. Wat betreft religieuze opvattingen valt ten eerste op dat alle groepen de items in dezelfde hiërarchie plaatsen. De secularisering in Nederland wordt door leden van de vier groepen het meest betreurd, gevolgd door een gemengd huwelijk van respectievelijk dochter en zoon, terwijl de aansluiting van de school bij de religie van de ouders op het minste steun kan rekenen. Het verschil in afkeuring van een gemengd huwelijk van respectievelijk dochter en zoon, is overigens groter bij Turkse en Marokkaanse groepen dan bij Surinaamse en Antilliaanse. Die bevinding komt overeen met de islamitische geloofsleer dat dochters, meer

Tabel 1: *Religieuze zelftoekenning, geloofsopvattingen en godsdienstige participatie naar immigrantengroep en geslacht (percentages); eerste generatie immigranten in Nederland in 1998 (N=3950).*

	Turken		Marokkanen		Surinamers		Antillianen	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Rekent zich tot bepaalde religie	97	94	98	99	77	84	68	83
Religieuze opvattingen (mee eens, zeer mee eens)								
‘Het is jammer dat in het dagelijks leven in Nederland religie steeds minder belangrijk wordt’	77	70	66	61	62	70	57	63
‘Het is vervelend wanneer je <i>dochter</i> wil trouwen met iemand van een andere religie’	68	62	61	62	26	24	22	26
‘Het is vervelend wanneer je <i>zoon</i> wil trouwen met iemand van een andere religie’	64	60	55	53	25	23	22	25
‘Kinderen moeten naar een school gaan die aansluit bij de religie van hun ouders’	33	28	42	35	13	18	22	21
Mate van bezoek godsdienstige bijeenkomst								
Nooit	13	20	14	55	41	35	49	30
Enkele keren per jaar	16	32	12	27	39	38	29	30
Enkele keren per maand	17	15	17	6	9	13	10	14
1 keer per week of vaker	54	34	57	12	11	14	13	26

BRON: SPVA, 1998.

dan zonen, moeten trouwen met een islamitische partner (Kemper, 1996; Abdus Sattar, 1993). Inspectie van de mate van bezoek aan godsdienstige bijeenkomsten leert dat ook dit sterk verschilt naar geslacht en herkomst. Turkse en Marokkaanse mannen bezoeken veel vaker godsdienstige bijeenkomsten dan Turkse en vooral Marokkaanse vrouwen, ondanks het feit dat religieuze zelftoekenning en geloofsopvattingen van Turkse en Marokkaanse mannen en vrouwen elkaar nauwelijks ontlopen. Daarentegen bezoeken Surinaamse en Antilliaanse vrouwen vaker een godsdienstige bijeenkomst dan hun mannelijke groepsgeenoten.

3.2 Onafhankelijke variabelen

De volgende onafhankelijke variabelen worden opgenomen in de analyses.

Immigrantengroep. In de modellen nemen we dummy's op van de vier immigrantengroepen: Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen. De Turkse migranten vormen de referentie-categorie.

Leeftijd migratie. Deze variabele meet de leeftijd in jaren waarop immigranten naar Nederland zijn gekomen.

Verblijfsduur. De duur van het verblijf in Nederland, in jaren.

Taalvaardigheid. De mate waarin immigranten het spreken van de Nederlandse taal beheersen. De antwoordcategorieën zijn: (1) vaak of altijd problemen met spreken, (2) soms problemen met spreken, en (3) nooit problemen met spreken. Deze variabele wordt als een intervalvariabele opgenomen in de analyses.

Opleidingsniveau. Deze variabele betreft het hoogst behaalde diploma van de respondent, in het land van herkomst of in Nederland. Onderscheiden categorieën zijn: (0) geen diploma, (1) BAO, (2) VBO, (3) MAVO, (4) MBO, (5) HAVO, (6) VWO, (7) HBO, en (8) WO. De meting van opleiding is als een intervalvariabele opgenomen in de analyses.

Percentage niet-westers in buurt. Deze variabele betreft het percentage niet-westerse allochtonen in de buurt op 1 januari 1998. Deze groep van niet-westerse allochtonen bestaat voor 72 procent uit de vier groepen die we hier bestuderen: Turken (23 procent), Marokkanen (19), Surinamers (23) en Antillianen (7). Specifieke informatie over het aandeel per groep hebben we helaas niet op buurtniveau kunnen vinden. We veronderstellen evenwel dat die groepsspecifieke maat sterk samenhangt met het totale aandeel niet-westerse allochtonen. Die veronderstelling blijkt te worden ondersteund met nadere analyses op het gemeenteniveau, waarop groepsspecifieke informatie beschikbaar is voor alle 548 gemeenten. In 1998 bedroeg de samenhang tussen het percentage niet-westerse allochtonen in een gemeente en het percentage van een bepaalde groep in die gemeente voor Marokkanen 0,72, voor Turken 0,74, voor Surinamers 0,82 en voor Antillianen 0,70. De gegevens die we hier gebruiken, hebben betrekking op vier digits postcode-niveau en zijn afkomstig van het CBS (www.cbs.nl/nl/cijfers/statline).⁴

Gezinssituatie. Drie categorieën worden onderscheiden: (1) alleenstaanden, (2) samenwonend met een partner geboren in hetzelfde land als de respondent, en (3) samenwonend met een partner die in een ander land dan dat van de respondent is geboren. Dummy's worden opgenomen in de analyses, waarbij groep (2) de referentiecategorie vormt.

Terugkeerwensen. Deze variabele betreft de vraag 'Zou u zelf nog eens voorgoed naar uw herkomstland willen gaan?'. De antwoordcategorieën zijn: (1) nee, (2) weet niet (3) ja, wil voorgoed. Deze variabele wordt als een intervalvariabele opgenomen in de analyses.

Geslacht. Vrouwen vormen de referentiecategorie.

Interactie geslacht en immigrantengroep. Interacties worden opgenomen tussen de variabelen 'immigrantengroep' en 'geslacht'.

In tabel 2 worden de beschrijvende statistieken van deze onafhankelijke variabelen weergegeven.

Tabel 2: Beschrijvende statistieken van onafhankelijke variabelen; eerste generatie immigranten in Nederland in 1998 (N=3950).

Variabele	Range	Gemiddelde	S.D.
Immigrantengroep			
Turken	0/1	0,24	0,43
Marokkanen	0/1	0,32	0,47
Surinamers	0/1	0,19	0,39
Antillianen	0/1	0,25	0,43
Leeftijd migratie	6-76	23,83	10,06
Verblijfsduur	0-70	17,32	9,33
Taalvaardigheid	1-3	2,33	0,77
Opleidingsniveau	0-8	2,35	2,33
Aandeel niet-westers in buurt	0,02-0,80	0,32	0,21
Gezinsverband			
Samenwonend, zelfde herkomst	0/1	0,49	0,50
Samenwonend, andere herkomst	0/1	0,09	0,29
Alleenstaand	0/1	0,42	0,49
Terugkeerwensen	1-3	1,99	0,90
Man	0/1	0,60	0,49

BRON: SPVA, 1998.

4. Analyses en resultaten

De uitkomsten van de analyses worden, vanwege de aard van de afhankelijke variabele en de modelopbouw, gepresenteerd in twee afzonderlijke tabellen. Tabel 3 bevat de uitkomsten van de logistische regressievergelijkingen van religieuze zelftoekenning (modellen 1 en 2), terwijl in tabel 4 de bevindingen van de lineaire regressieanalyses voor geloofsopvattingen (modellen 3, 4 en 5) en religieuze participatie zijn weergegeven (modellen 6, 7, 8 en 9). De logica van de modelopbouw is als volgt. Om informatie te verkrijgen over verschillen tussen migrantengroepen, worden eerst modellen weergegeven met daarin alleen de migrantengroepen. Vervolgens worden aan die modellen alle hoofdeffecten toegevoegd. Daarna volgen modellen met interacties tussen geslacht en herkomst. Omdat voor de analyse van religieuze zelftoekenning de cellen onvoldoende zijn gevuld, worden deze interacties alleen gepresenteerd voor geloofsopvattingen en religieuze participatie. Met betrekking tot religieuze participatie wordt, ten slotte, in tabel 4 nog een model toegevoegd met daarin religieuze opvattingen als controlevariabele. We zullen de hypothesen simultaan bespreken, dat wil zeggen dat tegelijkertijd wordt verwezen naar tabel 3 en tabel 4.

Tabel 3: Logistische regressievergelijkingen van religieuze zelftoekenning onder eerste generatie immigranten in Nederland in 1998 (N=3950).

	Model 1 B-coëfficiënt	Exp (B)	Model 2 B-coëfficiënt	Exp (B)
Constante	3,402		1,694	
Immigrantengroep				
Turken	ref.	ref.	ref.	ref.
Marokkanen	0,580	1,785	0,634*	1,886
Surinamers	-1,965**	7,143 ⁻¹	-1,849**	6,369 ⁻¹
Antillianen	-2,188**	8,928 ⁻¹	-1,908**	6,757 ⁻¹
Leeftijd migratie			0,045**	1,046
Verblijfsduur			0,013*	1,013
Taalvaardigheid			-0,040	1,041 ⁻¹
Opleidingsniveau			-0,085**	1,088 ⁻¹
Aandeel niet-westers in buurt			0,855**	2,350
Partner				
Zelfde herkomst			ref.	ref.
Andere herkomst			-0,860**	2,363 ⁻¹
Geen			-0,746**	2,109 ⁻¹
Terugkeerwensen			0,254**	1,289
Man			-0,534**	1,706 ⁻¹
Nagelkerke pseudo R ²	0,17		0,26	

* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$

BRON: SPVA, 1998.

Tabel 4: Lineaire regressievergelijkingen van geloofsopvattingen (modellen 3, 4 en 5) en religieuze participatie (modellen 6, 7, 8 en 9) onder eerste generatie immigranten in Nederland in 1998 (N=3950).

	Geloofsopvattingen ^a			Religieuze participatie ^a			
	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8	Model 9
Constante	0,394	0,121	-0,034	0,425	-0,629	-0,713	-1,754
Immigrantengroep							
Turken	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>
Marokkanen	-0,004	-0,009	0,158	-0,049	-0,088*	-0,682**	-0,730**
Surinamers	-0,786**	-0,626**	-0,404**	-0,849**	-0,696**	-0,409**	-0,287**
Antillianen	-0,744**	-0,520**	-0,329**	-0,727**	-0,431**	0,084	0,158
Leeftijd migratie		0,005**	0,005**		0,018**	0,017**	0,015**
Verblijfsduur		0,005**	0,004**		0,016**	0,016**	0,014**
Taalvaardigheid		-0,066**	-0,070**		-0,054*	-0,066**	-0,045*
Opleidingsniveau		-0,054**	-0,054**		-0,031**	-0,031**	-0,014*
Aandeel niet-westers in buurt		0,032	0,020		0,240**	0,186**	0,180**
Partner							
Zelfde herkomst		<i>ref.</i>	<i>ref.</i>		<i>ref.</i>	<i>ref.</i>	<i>ref.</i>
Andere herkomst		-0,332**	-0,323**		-0,385**	-0,326**	-0,228**
Geen		-0,197**	-0,190**		-0,309**	-0,263**	-0,205**
Terugkeerwensen		0,098**	0,098**		0,093**	0,096**	0,066**
Man		-0,056	0,174*		0,050	0,311**	0,259**
Man*Marokkaans			-0,219*			0,663**	0,729**
Man*Surinaams			-0,334**			-0,478**	-0,377**
Man*Antilliaans			-0,274**			-0,704**	-0,621**
Religieuze opvattingen							0,338**
R ² (adjusted)	0,14	0,20	0,20	0,15	0,26	0,30	0,37

* = $p < 0,05$; ** = $p < 0,01$

^aDe afhankelijke variabelen zijn gestandaardiseerd (z-scores).

BRON: SPVA, 1998.

Volgens de eerste hypothese die we opstelden, gebaseerd op de algemene integratietheorie, zouden migranten uit Turkije en Marokko religieuzer zijn dan Surinamers en Antillianen (hypothese 1). De bevindingen gepresenteerd in tabel 3 (modellen 1 en 2) en tabel 4 (modellen 3, 4, 6 en 7) komen overeen met die gedachte. Turken en Marokkanen blijken zich vaker tot een religie te rekenen, sterker godsdienstige opvattingen op na te houden en frequenter een religieuze bijeenkomst te bezoeken dan Surinamers en Antillianen. Omdat de betekenis van de coëfficiënten voor migrantengroepen verandert indien interacties tussen herkomst en geslacht worden opgenomen, wordt (voorlopig) niet gekeken naar modellen 5, 8 en 9. Uit tabel 3, model 1, valt af te lezen dat de logit van Antillianen om zich wel (versus niet) tot een religie te rekenen, 2.188 lager is dan die van Turken. Omgerekend in geëxponentieerde coëfficiënten ($\exp(B)$) is dit 0.112 (niet gepresenteerd), wat betekent dat de odds voor Antillianen om wel versus niet zichzelf tot een religie te rekenen ($1/0.112=$) 8.928 keer lager is dan dat voor Turken. Een constatering is voorts dat Turken en Marokkanen niet significant van elkaar verschillen wat betreft godsdienstige opvattingen (modellen 3 en 4), maar dat Turken wel vaker dan Marokkanen religieuze diensten bijwonen (modellen 6 en 7). Deze observatie lijkt overeen te komen met eerder onderzoek, waaruit blijkt dat Turken een hechtere gemeenschap vormen dan Marokkanen (Dagevos, 2001).

Uit zowel de assimilatietheorie als de algemene integratietheorie kwam de voorspelling naar voren dat immigranten die op latere leeftijd naar Nederland zijn gekomen, minder geloofsafval kennen en vaker godsdienstige bijeenkomsten bezoeken (hypothese 2). Ook deze hypothese wordt bevestigd door onze analyses. De bevindingen gepresenteerd in tabellen 3 en 4 laten zien dat migranten die op oudere leeftijd naar Nederland kwamen, sterker gelovig zijn en frequenter religieuze bijeenkomsten bezoeken.

Met betrekking tot de invloed van verblijfsduur in Nederland hadden we tegengestelde verwachtingen. De assimilatietheorie en de integratietheorie voorspellen dat de tijd die men in het overwegend seculiere Nederland heeft doorgebracht zowel het geloof als het bezoek doet verminderen (hypothese 3). De gelegenheidstheorie voorspelde echter dat het bezoek aan godsdienstige bijeenkomsten zal toenemen met de verblijfsduur (hypothese 3*alt*). Tabellen 3 en 4 laten zien dat verblijfsduur een zwak (maar significant) positieve invloed heeft op religieuze zelftoekenning, en een sterk positief effect op godsdienstige opvattingen en godsdienstige participatie. Daarmee worden de assimilatietheorie en de integratietheorie geconfronteerd met tegenspraken, terwijl de gelegenheidstheorie in haar gelijk komt te staan.

Een andere gedachte die we opperden op grond van de integratietheorie, was dat de vaardigheid in het Nederlands de integratie in de seculiere Nederlandse samenleving bevordert, en derhalve de religiositeit doet afnemen (hypothese 4). Dat vermoeden wordt bevestigd als we kijken naar de bevindingen in tabel 3 voor religieuze zelftoekenning en in tabel 4 voor geloofsopvattingen en het bezoeken van religieuze bijeenkomsten. Echter, de invloed van Nederlandse taalvaardigheid op religieuze zelftoewijzing blijkt niet significant te zijn. Derhalve, wederom, een gedeeltelijke tegenspraak voor de algemene integratietheorie.

Een bevestiging voor de integratietheorie is evenwel het patroon dat opleidingsniveau laat zien. De voorspelling luidde dat met toenemend opleidingsniveau immigranten minder gelovig

zijn en minder vaak godsdienstige bijeenkomsten bezoeken (hypothese 5). Uit alle modellen blijkt inderdaad dat met een toename van het opleidingsniveau van immigranten, zij minder gelovig zijn, er minder godsdienstige opvattingen op nahouden en minder frequent een godsdienstige bijeenkomst bijwonen.

We formuleerden ook hypothesen over de invloed van het percentage groepsgenoten in de buurt. Volgens de gelegenheidstheorie stelt een groter aandeel van de eigen groep in de buurt, mensen in staat godsdienstige ruimtes te vestigen. Groepsgrootte zou derhalve een positieve invloed moeten hebben op religieuze participatie. De integratietheorie onderschrijft deze voorspelling, maar gaat een stap verder. Volgens die theorie heeft het aandeel van de eigen groep niet alleen een positieve invloed op religieuze participatie, maar tevens op geloof (hypothese 6). Overeenkomstig beide theorieën laat model 7, tabel 4, zien dat het percentage niet-westerse migranten in de buurt het bezoek van religieuze bijeenkomsten verhoogt. Minder duidelijk is het effect van groepsgenoten op geloof. Overeenkomstig de integratietheorie blijkt uit model 2, tabel 3, dat het aandeel niet-westerse migranten in de buurt een positief effect heeft op religieuze zelftoekenning. In tegenspraak met de integratietheorie heeft het aandeel niet-westerse migranten in de naaste omgeving geen invloed op geloofsopvattingen. Wellicht valt het uitblijven van dit effect toe te schrijven aan de ruis die in de meting zit, en de onderschatting van het 'echte effect': niet het aandeel van de eigen groep wordt gebruikt als maat, maar het percentage niet-westerse allochtonen.

Heeft de gezinssituatie invloed op de religiositeit van immigranten? We voorspelden, met de integratietheorie, dat mensen die samenwonen met een partner geboren in hetzelfde herkomstland religieuzer zijn dan mensen met een partner uit een ander land (hypothese 7). De bevindingen gepresenteerd in tabellen 3 en 4 komen overeen met deze hypothese. Ze laten zien dat mensen met een partner uit hetzelfde herkomstland vaker gelovig zijn, sterkere geloofsopvattingen hebben en vaker religieuze bijeenkomsten bijwonen dan mensen met een partner geboren in een ander land.

Een andere verwachting die we uitspraken, luidde dat immigranten die aangeven terug te willen keren naar hun land van herkomst, meer religieus zijn dan migranten die aangeven te willen blijven in Nederland (hypothese 8). De gedachte achter deze uit de integratietheorie afgeleide voorspelling, is dat mensen die het minst geïntegreerd zijn in de Nederlandse samenleving zich het minst aangetrokken voelen tot een langer verblijf in Nederland. Die geringere integratie in de seculiere samenleving zou gepaard gaan met behoud van religieuze banden uit het herkomstland. Onze analyses ondersteunen deze redenering. Immigrantengroepen die sterker aangeven te willen terugkeren naar hun herkomstland, rekenen zich vaker tot een religie, hebben striktere geloofsopvattingen en bezoeken meer religieuze bijeenkomsten.

De laatste hypothese die we formuleerden had betrekking op de interactie-effecten van geslacht en herkomst. We voorspelden met de integratietheorie dat Turkse en Marokkaanse mannen vaker godsdienstige bijeenkomsten bijwonen dan hun vrouwelijke groepsgenoten (hypothese 9). Overeenkomstig de hypothese zien we in model 8, tabel 4, dat Turkse (een verschil in z-score van 0.311) en Marokkaanse (0.663) mannen vaker religieuze bijeenkomsten bezoeken dan hun vrouwelijke groepsgenoten. Deze bevindingen bevestigen de algemene inte-

gratietheorie. Overigens komt het patroon van Surinamers en Antillianen overeen met eerdere bevindingen onder autochtone populaties met christelijk geloof: mannen participeren minder dan vrouwen.

Ten slotte hebben we met betrekking tot religieuze participatie in model 9, tabel 4, een extra analyse uitgevoerd, waarin religieuze opvattingen als controle worden meegenomen. De effecten van alle onafhankelijke variabelen op religieuze participatie worden na opname van geloofsopvattingen iets kleiner, maar blijven significant.

5. Conclusie en discussie

Dit artikel begon met de constatering dat in zowel de godsdienstsociologie als in de migratieliteratuur vragen over de religiositeit van immigranten weinig aan bod zijn gekomen. Men heeft slechts de titels te bestuderen van enkele belangrijke publicaties in de godsdienstsociologie: *God in Nederland* (Dekker, De Hart & Peters, 1997), *Ontkerkelijking: oorzaken en gevolgen* (Te Grotenhuis, 1998), en *Secularisatie in de jaren negentig* (Becker & De Wit, 2000). Achtereenvolgens: niet Allah, maar God; niet de moskee, maar de kerk; niet verzuiling maar ontzuiling. En meer algemeen: niet de religie van immigranten, maar die van autochtonen. In de migratieliteratuur valt een soortgelijke omissie waar te nemen. Veel aandacht voor sociaal-economische aspecten van integratie, minder voor sociaal-culturele, en daarbinnen maar zeer beperkt voor religie.

De uitdaging die we stelden aan de godsdienstsociologie en de migratieliteratuur, was in hoeverre aloude theorieën die dominant zijn binnen deze tradities in staat zijn verklaringen te geven voor de religiositeit van immigranten. De algemene integratietheorie beschouwden we als een belangrijke theorie van de godsdienstsociologie, de assimilatietheorie en de gelegenheidstheorie werden naar voren gehaald als dominante theorieën in de migratieliteratuur. Uit deze theorieën werden concrete hypothesen afgeleid over drie aspecten van religiositeit: religieuze zelftoekenning, geloofsopvattingen en godsdienstige participatie. In hoeverre hebben deze theorieën de nieuwe toetsingen doorstaan?

Om te beginnen de bevestigingen. Overeenkomstig de algemene integratietheorie laten de analyses zien dat Turkse en Marokkaanse migranten religieuzer zijn dan Surinamers en Antillianen, en dat een langer verblijf in deze religieuze herkomstlanden een positieve invloed heeft op religiositeit. Eveneens overeenkomstig deze theorie is de bevinding dat factoren die integratie in de meer seculiere Nederlandse samenleving bevorderen, leiden tot afnemende religiositeit. Een hogere opleiding en de wens te willen blijven in de Nederlandse samenleving hebben een duidelijk negatieve invloed op religieus geloof en het bijwonen van religieuze bijeenkomsten. Voorts vonden we aanwijzingen dat migranten die de Nederlandse taal beter beheersen, in een overwegend Nederlandse buurt wonen, gehuwd zijn met iemand die niet in hetzelfde land is geboren, minder religieus zijn dan migranten die de Nederlandse taal niet goed beheersen, in een buurt wonen met veel groepsgenoten, en binnen de eigen groep zijn getrouwd. Een andere ondersteuning van de integratietheorie is de bevinding dat Turkse en

Marokkaanse mannen vaker religieuze bijeenkomsten bijwonen dan hun vrouwelijke groepsgenoten, terwijl Surinaamse en Antilliaanse mannen juist minder vaak religieuze bijeenkomsten bijwonen dan hun vrouwelijke groepsgenoten.

Ook de theorieën uit de migratiesociologie kunnen rekenen op empirische steun. De assimilatietheorie wordt bevestigd in haar voorspelling dat migranten die op latere leeftijd naar Nederland zijn gekomen, religieuzer zijn. De gelegenheidstheorie krijgt gelijk met de hypothese dat religieuze participatie toeneemt met de duur van het verblijf in Nederland. Ook in overeenstemming met de gelegenheidstheorie is de bevinding dat religieuze participatie toeneemt met het aandeel groepsgenoten in de buurt.

De toetsing van aloude theorieën uit de godsdienstsociologie en migratiesociologie met gegevens over religiositeit van immigranten laat, naast bevestigingen, ook interessante tegenspraken zien. De meest belangwekkende voor beide tradities is deze: waarom neemt met de jaren die immigranten in Nederland verblijven hun religiositeit toe? Met de assimilatietheorie en de algemene integratietheorie voorspelden we immers dat de religiositeit van immigranten af zal nemen met de duur van hun verblijf in Nederland. Wellicht heeft de gelegenheidstheorie gelijk met de veronderstelling dat migranten tijd nodig hebben om gebedsruimtes te vinden. Het migratieproces impliceert immers dat oude lokale banden met godsdienstige organisaties (grotendeels) zijn verbroken, en men opnieuw aansluiting zal moeten vinden bij een kerk of moskee. Deze verklaring stuit echter op een ander aspect van religie dat hiermee niet kan worden verklaard: waarom neemt religieuze zelftoekenning en de sterkte van geloofsopvattingen dan ook toe met de verblijfsduur in Nederland? We opperen hier twee verklaringen, die beide vragen om vervolgonderzoek.

De eerste verklaring luidt dat het gevonden effect van verblijfsduur neerkomt op een meer algemeen leeftijdseffect. In de godsdienstsociologie is immers veelvuldig gewezen op de toename van religiositeit met de leeftijd (Te Grotenhuis e.a., 1997). Dit leeftijdseffect kan voor migranten worden uiteengelegd in twee componenten: verblijfsduur in herkomstland en verblijfsduur in bestemmingsland. Onze analyses toonden aan dat zowel verblijfsduur in herkomst- als bestemmingsland een positieve invloed heeft op religiositeit. Het is derhalve mogelijk dat we gevonden hebben dat het leeftijdseffect ook voor migranten geldt. Daarmee blijft echter de tegenspraak voor de assimilatietheorie en de integratietheorie overeind.

De tweede verklaring begint met de opmerking dat de vraag onterecht is gesteld. Het is immers goed voorstelbaar dat het gevonden positieve effect van verblijfsduur op religiositeit volledig neerkomt op een cohorteffect. Indien de secularisering zich ook in Turkije, Marokko, Suriname en de Nederlandse Antillen heeft voorgedaan, is het aannemelijk dat migranten die recenter naar Nederland zijn gekomen reeds bij aankomst minder religieus zijn dan de migranten die hier eerder kwamen. Met het dwarsdoorsnede-onderzoek dat we hier hebben toegepast, is het onmogelijk duur- en cohorteffecten van elkaar te onderscheiden. Alleen met herhaalde cross-sectionele surveys of paneldata is men daartoe in staat.

Het gebruik van paneldata valt, in deze context, om nog een andere reden aan te moedigen. Tot op zekere hoogte kan de hier voorgestelde richting van het effect tussen integratie in de Nederlandse samenleving en religiositeit in twijfel worden getrokken door het optreden van

selectie-effecten. Gelovige immigranten zouden bijvoorbeeld een voorkeur kunnen hebben om te wonen in een buurt met veel groepsgenoten. Met het door ons gebruikte dwarsdoorsnede-onderzoek zijn we, in tegenstelling tot panelonderzoek, niet in staat om de richting van het verband tussen buurtcompositie en religiositeit te bepalen. Het is derhalve mogelijk dat de effecten van deze en sommige andere factoren op religiositeit zijn overschat.

We verwachten evenwel niet dat nader onderzoek dat gebruikmaakt van paneldata de gevonden effecten tenietdoet. Immers, de keuze om in een bepaalde buurt te gaan wonen is ook (en vooral) ingegeven door andere factoren, zoals de prijs van de woning en de nabijheid van de werkplek. De compositie van de buurt heeft derhalve waarschijnlijk een onafhankelijk contextueel effect op de religiositeit van migranten. Een dergelijke redenering geldt ook voor andere factoren waarvan de richting van het effect niet geheel duidelijk is, zoals bij taalvaardigheid, gemengde huwelijken en terugkeerwensen.

Toekomstig onderzoek kan de empirische tegenspraken uit deze studie, met name het onverwachte effect van verblijfsduur, als uitgangspunt nemen. We willen, ter afsluiting, ook wijzen op een andere mogelijkheid. Men zou tegen dit onderzoek kunnen inbrengen dat het ontbreken van de kinderen van immigranten in de analyses een lacune vormt. We kunnen dit alleen maar onderschrijven. Een consistente bevinding uit de godsdienstsociologie is immers dat secularisering zich voordoet met opeenvolgende generaties. In de migratieliteratuur daarentegen is veelvuldig het proces beschreven dat religiositeit juist sterker wordt onder de kinderen en kleinkinderen van immigranten (Lenski, 1963; Nelsen & Allen, 1974). Er staat, kortom, nog veel te gebeuren op het snijvlak van godsdienstsociologie en het migratieonderzoek.

Noten

1. Frank van Tubergen is als assistent in opleiding verbonden aan de Capaciteitsgroep Sociologie/ICS, Universiteit Utrecht. Zijn promotieonderzoek betreft een landenvergelijkende studie naar de culturele en economische positie van immigranten. Een eerdere versie van dit artikel werd gepresenteerd op de Marktdag Sociologie, 22 mei 2003 te Nijmegen. Correspondentieadres: Frank van Tubergen, Capaciteitsgroep Sociologie/ICS, Universiteit Utrecht, Heidelberglaan 1, 3584 CS Utrecht, e-mail: F.vanTubergen@fss.uu.nl.
2. Een vluchtige vergelijking van de drie theorieën geeft het volgende beeld. Uit de algemene integratietheorie worden in dit artikel meer hypothesen afgeleid over religiositeit van migranten dan uit de migratietheorieën. Met de assimilatietheorie worden slechts twee voorspellingen gedaan over religiositeit, en uit de gelegenheidstheorie kunnen alleen hypothesen worden afgeleid over de gedragsmatige kant van religiositeit. Daarmee is evenwel niet gezegd dat de integratietheorie een algemenere theorie is, waaronder de assimilatietheorie en de gelegenheidstheorie geschaard kunnen worden. De inhoudelijke ideeën zijn daarvoor te verschillend. De integratietheorie benadrukt het belang van intermediaire groeperingen en normnaleving, de gelegenheidstheorie gaat voornamelijk over structurele gelegenheden, terwijl de assimilatietheorie enkele eenvoudige hypothesen omvat zonder achterliggende mechanismen. De assimilatietheorie is ook toegepast op ruimtelijke segregatie en economische integratie van migranten, terwijl de gelegenheidstheorie gebruikt is ter verklaring van demografische verschijnselen. De drie theorieën leiden derhalve soms tot tegenstrijdige hypothesen, in andere gevallen komen voorspellingen met elkaar overeen, en in weer andere gevallen staan hypothesen op zichzelf.
3. Gekozen is voor variabelen die goed te vergelijken zijn tussen godsdiensten. Wellicht dat moskeebezoek een sterkere sociale functie heeft dan kerkbezoek, maar zowel de islam als het christendom kent,

in ieder geval voor mannen, een vaste dag in de week waarop gebedsruimtes bezocht dienen te worden. Er zijn ook andere maten van religiositeit, die specifiek betrekking hebben op de islam, maar minder goed te vergelijken zijn met het christendom. De islam is meer dan het christendom een levenswijze en omvat ook praktische richtlijnen voor het alledaagse leven. Voor specifiek onderzoek naar religiositeit van moslims kan de islamitische jurisprudentie als uitgangspunt worden genomen

(*fikh*). De *fikh* verdeelt het menselijk gedrag in vijf categorieën, van verboden (*haram*), zoals het eten van bepaalde spijzen, tot verplicht (*fard*), zoals het zich houden aan de Vijf Zuilen (Horrie & Chippindale, 1990).

4. Een betere indicator voor 'gelegenheid' zou het aantal gebedsruimtes van de eigen bevolkingsgroep in de buurt zijn. Betrouwbare gegevens over moskeeën en kerkgenootschappen per etnische groep zijn echter niet beschikbaar.

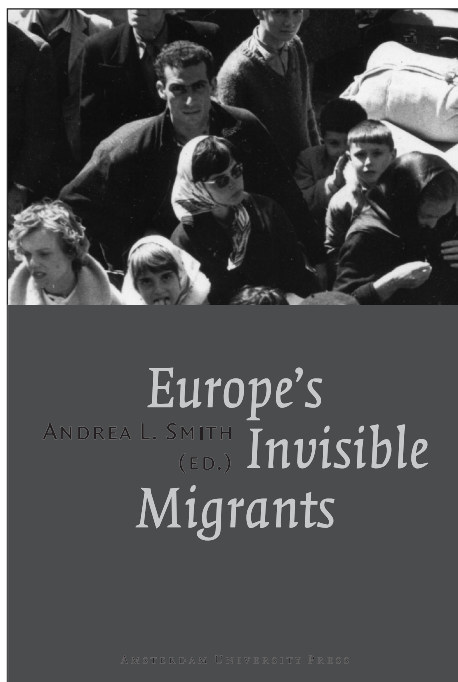
Literatuur

- Abdus Sattar, S. (1993). *De positie van de vrouw in de islam*. Zoetermeer: Oase.
- Becker, J.W., Hart, J. de & Mens, J. (1997). *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Den Haag: Vuga.
- Becker, J.W. & Wit, J.S.J. de (2000). *Secularisatie in de jaren negentig. Kerklidmaatschap, verandering in opvattingen en een prognose*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Becker, J.W. & Vink, R. (1994). *Secularisatie in Nederland, 1966-1991*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bibby, R.W. (1997). Going, going, gone: The impact of geographical mobility on religious involvement. *Review of Religious Research*, 38, 289-307.
- Blau, P.M. (1977). *Inequality and heterogeneity*. New York: Free Press.
- Blau, P.M. (1994). *Structural contexts of opportunities*. Chicago: University of Chicago Press.
- Blau, P.M., Blum, T.C., & Schwartz, J.E. (1982). Heterogeneity and intermarriage. *American Sociological Review*, 47, 45-62.
- Blau, P.M. & Schwartz, J.E. (1984). *Crosscutting social circles*. Orlando: Academic Press.
- Breuilly, E., O'Brien, J. & Palmer, M. (1997). *Religions of the world*. Londen: Transedition Limited.
- Chiswick, B. (1978). The effect of americanization on the earnings of foreign-born men. *Journal of Political Economy*, 86, 897-921.
- Chiswick, B. & Miller, P. W. (2001). A model of destination-language acquisition: Application to male immigrants in Canada. *Demography*, 38, 391-409.
- Dagevos, J., Odé, A. & Pels, T. (1999). *Etnisch-culturele factoren en de maatschappelijke positie van etnische minderheden*. Rotterdam: ISEO.
- Dagevos, J. (2001). *Perspectief op integratie: over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland*. WRR Werkdocument 121.
- Dekker, G., Hart, J. de & Peters, J. (1998). *God in Nederland 1966-1996*. Amsterdam: Anthos.
- Durkheim, E. (1897). *Le suicide*. Parijs: Alcan.
- Ebaugh, H. R. & Chafetz, J. S. (2000). *Religion and the new immigrants: continuities and adaptations in immigrants congregations*. Walnut Creek: AltaMira Press.
- Evans, M.D.R. (1988). Sources of immigrants' language proficiency: Australian results with comparisons to the Federal Republic of Germany and the United States of America. *European Sociological Review*, 2, 226-236.

- Gordon, M. (1964). *Assimilation in American life*. New York: Oxford University Press.
- Graaf, N.D. de, Need, A. & Ultee, W. (2000). Levensloop en kerkverlating: een nieuwe en overkoepelende verklaring voor enkele empirische regelmatigheden. *Mens en Maatschappij*, 75, 229-257.
- Grotenhuis, M. te (1998). *Ontkerkelijkijking: oorzaken en gevolgen*. Nijmegen: Mediagroep.
- Grotenhuis, M. te, Graaf, N.D. de & Peters, J. (1997). Komt religiositeit met de jaren? De invloed van leeftijd, welvaart, sociale zekerheid en religieuze opvoeding op kerkbezoek en christelijk geloof in West-Europa. *Mens & Maatschappij*, 72, 210-226.
- Grotenhuis, M. te, Peters, J. & Scheepers, P. (1998). Waarom lopen de kerken leeg? Over oorzaken van afgenomen kerkbezoek en kerkverlating in Nederland tussen 1937 en 1995. *Sociale Wetenschappen*, 43, 13-39.
- Hermkens, P.L.J. (1983). *Oordelen over de rechtvaardigheid van inkomens: verslag van een vignet-onderzoek*. Amsterdam: Kobra.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- Hirschman, C., Kasinitz, P. & DeWind, J. (eds.) (1999). *The handbook of international migration: the American experience*. New York: Russell Sage Foundation.
- Horrie, C. & Chippindale, P. (1990). *What is Islam?* Londen: Allen & Co.
- Hurh, W.M. & Kim, K.C. (1990). Religious participation of Korean immigrants in the United States. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29, 19-34.
- Kalmijn, M. (1998). Intermarriage and homogamy: causes, patterns, trends. *Annual Review of Sociology*, 24, 395-421.
- Kelley, J. & De Graaf, N.D. (1997). National context, parental socialization, and religious belief: results from 15 nations. *American Sociological Review*, 62, 639-659.
- Kemper, F. (1996). *Religiositeit, etniciteit en welbevinden bij mannen van de eerste generatie moslimmigranten*. Nijmegen: Uitgeverij Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Kruijt, J.P. (1933). *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring*. Groningen: Noordhoff.
- Lazarsfeld, P., Berelson, B. & Gaudet, H. (1944). *The people's choice: how the voter makes up his mind in a presidential campaign*. New York: Columbia University Press.
- Legge, J.S. (1997). The religious erosion-assimilation hypothesis: the case of U.S. Jewish immigrants. *Social Science Quarterly*, 78, 472-486.
- Lenski, G. (1963). *The religious factor: a sociologist's inquiry*. New York: Doubleday.
- Martens, E.P. (1999). *Minderheden in beeld. SPVA-98*. Den Haag: ISEO.
- Merton, R.K. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review*, 3, 672-682.
- Need, A. & Graaf, N.D. de (1994). 'Losing my religion': een dynamische benadering. *Mens en Maatschappij*, 69, 242-263.
- Nelsen, H.M. & Allen, H.D. (1974). Ethnicity, americanization, and religious attendance. *American Journal of Sociology*, 79, 906-922.
- Neidert, L.J. & Farley, R. (1985). Assimilation in the United States: an analysis of ethnic and generation differences in status and achievement. *American Sociological Review*, 50, 840-850.

- Park, R.E. & Burgess, E.W. (1921). *Introduction to the science of sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Phalet, K., Lotringen, C. van & Entzinger, H. (2000). *Islam in de multiculturele samenleving. Opvattingen van jongeren in Rotterdam*. Utrecht: European Research Centre on Migration and Ethnic Minorities.
- Portes, A. & Bach, R.L. (1985). *Latin journey: Cuban and Mexican immigrants in the United States*. Berkeley: University of California Press.
- Portes, A. & Manning, R.D. (1986). The immigrant enclave: theory and empirical examples. In S. Olzak & J. Nagel (eds.), *Competitive ethnic relations* (pp. 47-68). Orlando: Academic Press.
- Rath, J. Penninx, R., Groenendijk, K., & Meijer, A. (1996). *Nederland en zijn islam. Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Sampson, R.J. (1984). Group size, heterogeneity, and intergroup conflict: A test of Blau's inequality and heterogeneity. *Social Forces*, 62, 618-639.
- Sanders, J. & Nee, V. (1987). The limits of ethnic solidarity in the enclave economy. *American Sociological Review*, 52, 745-773.
- Stevens, G. (1992). The social and demographic context of language use in the United States. *American Sociological Review*, 57, 171-185.
- Stevens, G. (1999). Age at immigration and second language proficiency among foreign-born adults. *Language in Society*, 28, 555-578.
- Tesser, P.T.M., Merens, J.G.M. & Praag, C.S. van (1999). *Rapportage minderheden 1999: positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt*. Den Haag: SCP.
- Tesser, P.T.M., Praag, C.S. van, Dugteren, F. van, Herweijer, L.J. & Wouden, H.C. van der (1995). *Rapportage minderheden 1995: concentratie en segregatie*. Den Haag: SCP.
- Tubergen, F. van & Kalmijn, M. (2002). Tweede-taalverwerving en taalgebruik onder Turkse en Marokkaanse immigranten in Nederland: gelegenheid of investering? *Migrantenstudies*, 3, 156-177.
- Ultee, W., Arts, W. & Flap, H. (1996). *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Vaus, D. de & McAllister, I. (1987). Gender differences in religion: A test of the structural location theory. *American Sociological Review*, 52, 472-481.
- Veltman, C. (1983). *Language shift in the United States*. New York: Mouton.
- Verkuyten, M. (1999). *Etnische identiteit: theoretische en empirische benaderingen*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Welch, M. R. & Baltzell, J. (1984). Geographic mobility, social integration, and church attendance. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 23, 75-91.
- Wuthnow, R. & Christiano, K. (1979). The effects of residential migration on church attendance in the United States. In Robert Wuthnow (ed.), *The religious dimension: new directions in quantitative research* (pp. 257-276). New York: Academic Press.

- Yang, F. & Ebaugh, H.R. (2001). Transformations in new immigrant religions and their global implications. *American Sociological Review*, 66, 269-288.
- Zhou, M. & Logan, J. (1989). Returns to human capital in ethnic enclaves: New York City's Chinatown. *American Sociological Review*, 54, 809-820.

— Migratie van ex-kolonisten —

ANDREA L. SMITH (RED.)
Europe's Invisible Migrants

Nieuwe inzichten in de problemen
van immigratie, racisme en etnische
conflicten in het postkoloniale Europa.

ISBN 90 5356 571 X • 248 PAGINA'S • € 24,90
AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS • TEL. 020-420 00 50
E-MAIL: [INFO@AUP.NL](mailto:info@aup.nl)

VERKRIJGBAAR BIJ DE BOEKHANDEL OF
RECHTSTREEKS TE BESTELLEN OP WWW.AUP.NL